

INTERVIEW: „WAT DENKT U ZO IN HET ALGEMEEN OVER ALLES?“ (1)

- Meneer, wat vindt U van de jeugd ... globaal gezien ?
- Euh, ja .....
- Ja, zo ..... wat vindt U zo in het algemeen van de jeugd van tegenwoordig ?
- Oeh, da's een heel brede vraag.

Dit is een transcriptie van een straatinterview n.a.v. een klassenprojekt. Waarschijnlijk is het voor velen een vrij herkenbaar patroon : ietwat stuntelig duwt de vlotste van een groepje leerlingen een argeloze voorbijganger een mikro onder de neus en vuurt dan meteen de eerste vraag af. En die vraag is dan "liefst" zo algemeen mogelijk ... Voor ons dringt de vraag zich dan op : "Wat kunnen we hieraan doen ?". Deze vraag is op zichzelf wel relevant, maar toch willen we hier dan dadelijk de bedenking bij maken dat het interview - normaal-funktioneel gezien - toch slechts een vrij marginale plaats in het moedertaalonderwijs kan innemen. Het kan immers niet de bedoeling zijn van ons onderwijs (M.O.) leerlingen te vormen die volwaardige journalistieke interviews kunnen afnemen.

De bedoeling van dit artikel ligt dan ook op een ander plan, nl. hoe kan bij een procuderistische aanpak het interview ten dienste staan van het taalbeheersingsonderwijs in het algemeen. M.a.w. welke deelvaardigheden van de interviewtechniek kunnen bijdragen tot een algemene verbetering van het luisteren en spreken. Het interview is hier dus in de eerste plaats niet het doel maar wel het middel.

Via een aantal deelfacetten van het interview willen we tonen hoe bepaalde trainingsmomenten kunnen gekreëerd worden waarin we leerlingen de kans geven op een direkte (en aange-name) manier hun spreken en luisteren te oefenen en erover te reflekteren. In een eerste deel zal de nadruk vooral liggen op het LUISTERaspekt ; in het tweede deel (dat later zal verschijnen) komt vooral het element van het SPREKEN naar voren. Beide zijn echter onlosmakelijk verbonden, wat hier eens te meer duidelijk zal worden.

Luisteren naar interviews

Luisteren naar interviews (i.c. media-interviews) kan op erg uiteenlopende manieren gebeuren. Hieronder kan je drie mogelijke aanzetten lezen die er alledrie op gericht zijn een luistersituatie op te zetten waarin a.d.h.v. een aantal observatieopdrachten een reflectie op de luisterbevindingen kan plaats hebben. Het uitgangspunt om tot die opdrachten te komen is telkens verschillend. Waar mogelijk proberen we de theoretische inzichten te konkretiseren a.d.h.v. een analyse van het onderstaande interview. Let wel, het zijn telkens maar aanzetten en volledigheid wordt hier geenszins nagestreefd.

INTERVIEW (IRENE HOUBEN - BRT II "TE BED OF NIET TE BED", DEC. '83)

(Greetje heeft in Amerika een operatie ondergaan)

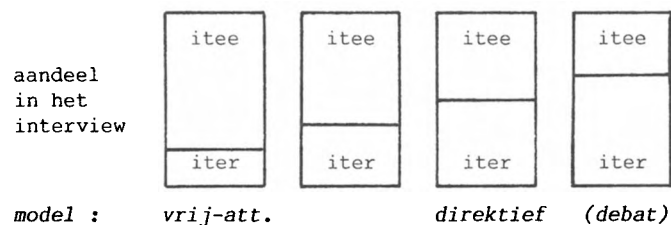
- Ik ben al een half jaar nergens meer geweest en ik heb er echt goesting in om nog 'ns te gaan, maar ... och ik zit hier ook goed. Op het moment heb ik daar niet zoveel zin in, want ik ben toch nog moe en ... nog wat wennen en ... en ... aan de situatie en alles. En ik ben allang blij dat het allemaal zo goed gelopen is /mmm/ want met een half jaar geleden liep ik met andere gedachten rond. Toen dacht ik "Kerstmis haal ik niet meer". Ja.
- + Is dat echt /nja/ dacht je dat ?
- Ja, ze wouden hier een transplantatie doen met m'n vader als donor. Toen had ik maar 25 % overlevingskansen.
- + Dat wist je ?
- Voor de transplantatie. Dat wist ik. Dat hebben ze me verteld, want ze zijn rechtuit in Leuven. Wat ook fijn is ... en ja ... daar hebben we een maand, twee maand mee geleefd met dat idee ... en dat was, dat was tamelijk moeilijk, maar ja. En dat was, nee, een hele opluchting /mmm/ en ... ik voel me hier fijn /ja/, dus ... ik kan nog wel een paar maanden wachten ... /ja/ ...
- + Zeg, terwijl je ginder zat was er nogal wat te doen rond jou. Wist je dat ? Heb je daar echo's van opgevangen ?
- Ja, ja, mijn vader belde regelmatig en wij belden regelmatig. Hij stuurde ons de krantenartikels op. We hebben meegenoten in Amerika.
- + De nacht van Greetje.
- Ik was er wel graag bijgeweest en al die toestanden, maar ja ... 't was toch
- + Ik heb er geen idee van. Misschien weet jij het ook niet, hoeveel geld er uiteindelijk bij elkaar is gebracht, maar ... dat was boven alle verwachtingen en ook ver boven het bedrag dat eigenlijk nodig was.
- Ik durf geen bedragen noemen ...
(...)
(...)
Op een dag kreeg ik een brief van de koningin (...) en ze had er zelfs een foto van haar eigen bijgestoken en die hing ik dus bovenaan in de kamer dat ze het goed konden bewonderen ... dat vonden ze wel interessant.
- + Hoe vond je dat zelf op zo'n momenten ?

- Ja ... dat ontroerde me toch wel. Het deed me wel iets dat de mensen nog zoveel voor mekaar kunnen doen en ... euh ... Hé, ze leven toch eigenlijk allemaal om mekaar heen ... en dan /mmm/ in ene keer, met zoiets, dat ze nog zo wakker worden geschud /mmm/ dat vind ik wel heel fijn.

SOORTEN INTERVIEWS

Wanneer we een classificatie willen aanbrengen in de soorten interviews kunnen we dit het makkelijkst doen door een continuüm te ontwerpen op basis van de relatie tussen de interviewer (=iter) en de geïnterviewde (= itee), waarbij we deze termen willen loskoppelen van hun genus. (cf. Santbergen) Is de inbreng van de interviewer minimaal en laat hij alle ruimte over voor zijn partner, kunnen we spreken van een zgn. "vrij-attitude model" (of non-direktief interview). Hiertegenover staat het "direktieve model", waarbij het gesprek op een sterk gestructureerde wijze verloopt. De interviewer neemt de leiding van het gesprek in handen en neemt een groter aandeel van de gesprekstijd voor zijn rekening.

Het "debat model" (cf. bijvoorbeeld sommige uitzendingen van Konfrontatie) wordt soms beschouwd als een extreme vorm van een direktief geleid interview. Het wordt gekenmerkt door een konfrontatie van gedachten tussen beide partners, die alletwee ongeveer een gelijkwaardig aandeel van de spreektijd voor zich opeisen. Een aantal tussenvormen kunnen op de verschillende niveaus gesitueerd worden.

Bij de luisterobservatie nu kan deze indeling op verschillende manieren gehanteerd worden. In de eerste plaats kunnen we natuurlijk streven naar een identifikatie van het beluisterde interview. Op zichzelf misschien niet zo relevant, maar wel een problematiek die aanleiding geeft tot discussies over de verhouding iter-itee, eventuele verglijdingen binnen het interview van het ene model naar het andere (oorzaken?), strategie van de vraagstelling, ...

Bovendien is de aard van het interview ook erg bepalend voor de aard (en de hoeveelheid) informatie die naar de luisteraar overgebracht wordt.

Proberen we dit te toetsen aan ons werkvoorbeeld : grosso modo kunnen we dit interview indelen onder de categorie van het "vrij-attitude model". Enkele kanttekeningen :

- de bedoeling van dit soort interview is meestal de geïnterviewde uitnodigen tot het naar voren brengen van een persoonlijke mening en/of gevoelens. Het vaststellen van de interviewsoort bepaalt dus dat wij onze luisterstrategie afstellen op dit gegeven en er vaak ook ons luister-doel zullen op richten. Onze luistermodus zal immers anders zijn wanneer wij ons zouden richten op een zakelijk (directief) informatie-verstrekend interview. In ons voorbeeld lijkt het ook in de eerste plaats de bedoeling van de interviewster te peilen naar de emoties van de geïnterviewde rond het hele gebeuren. Vandaar de vragen als "Is dat echt ?", "Hoe vind je dat zelf op zo'n momenten ?", ...
- De reacties van de interviewer bij een vrij-attitude interview kunnen meestal ingedeeld worden in drie groepen (Santbergen : 32) :

- a. stimuleren (verbaal - non-verbaal)
- b. vragen om verduidelijking
- c. samenvatten.

Voorbeelden van de drie types zijn legio. Nemen we bijvoorbeeld type 1. Opvallend is in dit opzicht dat de interviewster niet elke stilte aangrijpt om een nieuwe vraag te poneren, maar wel dat zij de stiltes hanteert als een uitnodiging om verder te gaan. Ook al wijkt de persoon op dat moment soms af van het gevraagde. Belangrijk is immers dat "Greetje" aan het woord is. Dit verklaart bijvoorbeeld ook de regelmatige tussenwerpsels (v.b. "Mmm", "Ja", ...) die dezelfde stimulerende functie beogen.

- Het ligt dan ook voor de hand dat echte informatievragen (zakelijke gegevens) haast ontbreken. Elke vraag is slechts een uitdieping van de persoonlijke ervaring van de partner. In het middendeel (niet helemaal afgedrukt) kregen we wel enigszins een verschuiving naar het informatiemodel wat zich onder andere manifesteert in de toon en de snellere afwisseling tussen iter-itee.

Tot slot geven we enkele voorbeelden van type-vragen die uitgaan van de geschetste indeling in interviewsoorten.

- Bij welk interviewtype leunt het beluisterde interview het dichtst aan ?
- Wat is daarvan het gevolg voor het verloop van het interview en de informatieoverdracht ?
- Hoe hanteert de interviewer dit model : welk soort vragen stelt hij ?
- Slaagt de interviewer erin zijn partner op zijn gemak te stellen ? Hoe manifesteert zich dat (remmingen) ? Hoe wordt dit bewerkstelligd ?
- Wat is de uiteindelijke bedoeling van de interviewer (c.q. geïnterviewde) met het interview ? Welke vragen (antwoorden) zijn doelgericht (welke niet) ?
Waarom ?
- Wordt het model consequent aangehouden ?
- ...

INFORMATIEGERICHTHEID VAN HET INTERVIEW

Wanneer we ons als luisteraar vooral gaan richten op de informatieoverdracht dan opent dit opnieuw een heel gamma aan analysemogelijkheden.

Als luisteraar moeten wij in staat zijn de verschillende soorten informatie op hun waarde te schatten en ze met elkaar te verbinden. Volgens Lammers (1982 : 426-454) kunnen we drie soorten informatie onderscheiden :

- a. cognitieve informatie
- b. indicatieve informatie
- c. interactie-structurende informatie.

Onder cognitieve informatie verstaan we "de propositionele of puur feitelijke inhoud van het gesprokene" (o.c. : 442). We kunnen bijvoorbeeld nagaan welke concrete cognitieve informatie overgedragen wordt.

V.b. Greetje heeft een zware operatie ondergaan ; er werden akties ondernomen om geld te verzamelen om deze operatie te bekostigen ; ...

Hierbij kunnen we bijvoorbeeld ook concreet ingaan op het verband tussen de vraag om informatie (vanwege de interviewer) en het informatieaanbod (vanwege de partner). Speciale aandacht kan hierbij geschonken worden aan de ontwikkelingsstrategieën.

Indicatieve informatie daarentegen verwijst naar "informatie over de spreker(s) : leeftijd, geslacht, sociale status, humeur, integriteit, politieke overtuiging, enz. Indicatieve informatie wordt gewoonlijk afgeleid uit stemkenmerken, de manier waarop gesproken wordt, uiterlijk en wijze van kleding maar kan ook op directe wijze gecommuniceerd worden" (ibidem)

Door onze aandacht op deze informatievorm te richten expliciteren we vaak elementen die onbewust ons luisteren en onze luisterhouding beïnvloeden. Zo speelt immers de persoon van de interviewer vaak een belangrijke rol in het verloop - maar ook in de interpretatie - van het interview. Het oordeel over het interview hangt dan ook nauw samen met het (voor)oordeel van de observant t.a.v. de betrokken personen. Denken we bijvoorbeeld maar aan de verschillende gevoelens die figuren als Johan Anthierens, Sonja Barends, of Mike Verdrengh oproepen. Om van politieke interviews nog maar te zwijgen.

Een derde vorm van informatie is de interactie-structurende informatie. "Deze informatie gebruiken de gesprekspartners om het gesprek op een wederzijds acceptabele manier te beginnen en te eindigen, om te bepalen wie spreekt en wie luistert en wanneer deze rollen wisselen". (o.c. :443). Voor het interview zitten hier enorm veel mogelijkheden. Zo kunnen we bijvoorbeeld ingaan op het effect van de begin-

vraag op het verdere verloop van de interactie : is deze beginvraag agressief of eerder empathisch, open of gesloten, algemeen of specifiek, ...

Ook de aandacht vestigen op de beurtwisselingen kan in dit verband een boeiende invalshoek zijn. Zo kunnen we (cf. Hartveldt ; 1982 : 32-45) een onderscheid maken tussen:

- beurtoverdracht : van iter --- itee gebeurt dit meestal via een vraag ; van itee --- iter kan dit bijvoorbeeld zijn door een stilte te laten, via intonatie, ...
- beurtovername en beurtconflict : in een vrij agressief gesprek zal de beurtovername niet enkel plaatsvinden bij duidelijke tekens van beurtoverdracht (= PRO's) en ontstaat er een zogenaamde beurtenuitwisseling waarbij het belangrijk kan zijn na te gaan wie de slag wint. Vooral in politieke interviews is het vaak erg boeiend om na te gaan welke technieken er gehanteerd worden om geen beurtverlies te lijden (intonatie niet laten zakken, opvullen van pauzes na zinnen, ...). Een niet aangekondigde beurtovername moet echter niet steeds tot een conflict leiden. Denken we bijvoorbeeld aan de verschillende tussenwerpsels in ons interview en de bruske wisseling met de vraag "Dat wist je ?" (waarna de geïnterviewde eerst de zin afmaakt in een nieuwe beurt en dan antwoordt). Hier hebben de inbreuken eerder een stimulerende functie.

Tot slot weer enkele voorbeelden van typevragen die geënt zijn op deze benadering :

- Waar gaat het interview in hoofdzaak over ?
- Welke informatie-items worden aangebracht door de interviewer ? Welke door de geïnterviewde ?
- Wordt elke vraag volgens u "behoorlijk" beantwoord ? Indien niet : wat zijn de redenen hiervoor ? Op welke manier ontwijkt de geïnterviewde ?
- Omschrijf zo nauwkeurig mogelijk de betrokken personen (geslacht, leeftijd, beroep, karakter, ...).
- In hoeverre zijn beide personen deskundig ? Waaruit leid je dit af ? Is dit volgens jou belangrijk ?
- Hoe is de algemene toon van het interview (vriendelijk, gemoedelijk, zakelijk, agressief, vijandig, ...) ? Welk effect heeft dit op de reacties van de betrokken personen ? Op de inhoud ?
- Hoe verlopen de beurtwisselingen ? Indien er bepaalde conflicten zijn : wat zijn de oorzaken daarvan ? Hoe worden ze opgelost ? Wie heeft de bovenhand ? Welk gevolg heeft dit voor de informatieoverdracht ?
- ...

CONTEXT EN INTERVIEW

Voor de derde benadering gaan we vooral terug op de beschrijving van de 16 componenten van het taalgebeuren zoals die door Hymes werden beschreven (cf. o.a. Appel e.a. ; 1976 : 42-46).

Verschillende auteurs hebben een ordening aangebracht in deze opsomming om de hanteerbaarheid ervan te vergroten (o.a. Meddens ; 1982 - Appel e.a. ; 1976 - Hartveldt ; 1982).

Wij opteren hier - vooral omwille van de bondigheid - voor de sociolinguïstische systematisering van Appel e.a. Zij onderscheiden in het taalgebeuren vier basiskomponenten :

- a. relaties tussen de aanwezigen
- b. onderwerp van het gesprek
- c. plaats en aktiviteit
- d. kanaal.

We proberen opnieuw a.d.h.v. een aantal analysevoorbeelden m.b.t. het interview deze vier categorieën toe te lichten. Voor een volledige uitwerking verwijzen we naar bovenstaande werken.

Wat de relaties tussen de aanwezigen betreft willen we in de eerste plaats wijzen op de relatie die ontstaat vanuit de gegevenheid van de gesprekssituatie, de zgn. gespreksrelatie (of formele relatie). De regels en de normen van het interview bepalen immers in grote mate de verhouding tussen beide partners. Konkreet betekent dat bijvoorbeeld bij een interview de interviewer de vragen formuleert en dat de geïnterviewde degene is die een of andere wetenswaardigheid kan (wil of mag) verkondigen.

Traditioneel beschouwd kunnen we dan ook beweren dat de geslaagdheid van een interview bepaald wordt door de volgende eisen (Van Lint ; 1980 : 837) :

1. de ondervrager heeft op al zijn vragen antwoord gekregen
2. en heeft de informatie ontvangen die hij nodig had.
3. de ondervraagde heeft alles verteld wat hij kon en wilde vertellen, maar
4. zonder naderhand het gevoel te hebben dat hij zichzelf te veel heeft blootgegeven of een figuur heeft geslagen.

Vanuit de optiek van de relatie tussen de betrokkenen is het duidelijk dat in vele gevallen deze voorwaarden niet (kunnen) gerealiseerd worden, wat vaak te maken heeft met de tegenstrijdige uitgangspunten van de partners bij het interview. Bovendien zijn op elk van deze niveaus de maatschappelijke en de emotionele relatie mede-determinerende factoren. Zo kan de maatschappelijke situatie van de geïnterviewde (minister - sportman - toevallige voorbijganger), maar ook de status van de interviewer (BRT - plaatselijk blad - vrije radio) hierbij een belangrijke rol spelen. En ook hier komen de (soms tegenstrijdige) belangen van beide partijen naar voren.

De hiërarchie die er tussen deze drie relatievormen (gespreks-, maatschappelijke- en emotionele relatie) bestaat is theoretisch niet strikt vast te leggen en zal variëren van gesprek tot gesprek naar gelang van het gewicht van één der relatievormen.

Toetsen we de relatiefaktor aan ons werkvoorbeeld, dan levert dit bijvoorbeeld de volgende vaststellingen op : de opstelling van de interviewster t.o.v. "Greetje" (!) is erg typerend. Zij probeert een zo empathisch mogelijke luisterhouding aan te nemen (toon, register, ...) om de afstand die o.a. door het radio-medium en de interviewsituatie ontstaat te overbruggen. Door het interview te laten verschuiven naar een soort "vertelgesprek" en door de stimulerende tussenwerpsels ontstaat er binnen de relatie een mogelijkheid tot uiting van gevoelens.

De belangen van de betrokkenen lopen hierbij enigszins parallel (waardoor er ook geen enkel behoefteconflict ontstaat) : Irène Houben (als vertegenwoordigster van de BRT) wil haar publiek informeren (entertainen ?) met dit relaas en tevens de gevoelige snaar raken (emotioneren ?). "Greetje" wil haar dankbaarheid t.o.v. het medium en haar omgeving betuigen, waardoor zij zich min of meer in een afhankelijke - en ietwat onderdanige - positie plaatst (cf. ook het ontzag voor het medium).

Hiermee hebben we ook onze tweede categorie, nl. het onderwerp van het gesprek (en het gespreksdoel), reeds enige vulling gegeven. We gaan hier nu niet verder op in omdat dit aspect ook reeds in de twee vorige delen werd aangehaald.

De derde categorie verwijst naar de relatie die er bestaat tussen de plaats (setting en scene) aan de ene kant en de aktiviteit waarin de taalhandeling vorm krijgt aan de andere kant.

Zo kunnen we ons een duidelijke voorstelling maken van de plaats waar dit interview werd afgenomen (waarschijnlijk in de huiskamer van de geïnterviewde). Dat dit interview (+ aktiviteit) er totaal anders had uitgezien in een andere setting (bijvoorbeeld in de studio) hoeft geen verder betoog en duidt het belang van de setting reeds aan.

De institutionele setting leert ons dat het gaat om een BRT-interview in het kader van het programma "Te bed of niet te bed" (cf. hoger). De tijdsetting voegt nog een dimensie toe aan de interpretatie en overdracht. Dit interview is namelijk een gedeeltelijke heruitzending van een interview dat enkele maanden daarvoor plaatsvond en uitgezonden werd. Enkele maanden na de eerste uitzending van het interview overleed "Greetje". Dit gegeven plaatst het geheel opnieuw in een andere context en heeft ongetwijfeld belang voor de analyse van dit (gemixte) interview (o.a. keuze van het fragment).

Met kanaal tenslotte wordt vooral verwezen naar de condities en normen die voor de taal gelden, afhankelijk van het kanaal (of medium) en de talige realiteit die aldus ontstaat (nivo van klanken, woordgebruik, grammatikale konstruktie, taalhandelingsrealisatie, interaktie).

Zo laat de transcriptie duidelijk de gebrekkige grammatikale konstruktie zien. Doch, wanneer we naar het interview zelf luisteren, werkt dit helemaal niet storend en is het bovendien helemaal niet zo opvallend. Dit heeft direkt te maken met een registersverschil (en dus met normen voor het register).

In het kader van de taalhandelingsrealisatie kan het bijvoorbeeld interessant zijn na te gaan op welke manier de interviewer zijn reacties constitueert. Bij Griffioen (1982: 64-65) vinden we hiervoor een erg handig lijstje met 19 mogelijke categorieën om de reaktiemogelijkheden van de interviewer te normeren. De volgende categorieën zijn bijvoorbeeld toepasbaar op het afgedrukte interview :

- de interviewer stelt een vraag betreffende emoties binnen het referentiekader van de itee (v.b. hoe vind je dat zelf op zo'n momenten ?)
- de interviewer gebruikt tussenwerpsels die stimuleren (v.b. "mmm", "ja", ...)
- ...

Voor een uitvoerige vragenlijst op basis van dit model verwijzen we naar H. Meddens (1982) en naar zijn bijdrage over conversatieanalyse in DCN cahier 15 over Taalbeschouwing.

Tot besluit

We hebben in dit artikel een aantal observatiemogelijkheden willen aangeven voor het luisteren naar interviews. Telkens hebben we deze opdrachten opgebouwd vanuit een verschillend model : resp. een model gebaseerd op de interviewsoorten, de informatiegerichtheid en de context. Dat deze modellen op sommige punten erg dicht bij elkaar komen en soms overlappen is onvermijdelijk en kan alleen maar bijdragen tot de coherentie van de observatie.

We willen er echter nog op wijzen dat bij het luisteren (of kijken) naar interviews we onze aandacht op twee verschillende luisternivo's kunnen richten. Ten eerste - en dit is de meest "normale" luisterhouding - kunnen we ons opstellen als vertegenwoordiger van het publiek waarvoor het interview gemaakt werd. In dit geval luisteren we naar het interview als geheel van vragen en antwoorden die op een bepaalde publieksgroep zijn gericht. Binnen deze leersituatie kunnen we onze observatie echter ook richten op de luisterhouding van de betrokken personen (iter - itee). Zo kunnen we bijvoorbeeld nagaan op welke manier de luisterattitude van de iter en de itee het verloop van het interview bepalen.

In de observatieopdrachten lopen beide nivo's soms door elkaar. Het is echter soms belangrijk om bij de nabespreking van de luisteropdrachten deze nivo's te scheiden omdat ze beide enigszins vanuit een andere gerichtheid moeten geïnterpreteerd worden.

Hoe deze vormen van luisteren ook ruimer toepasbaar zijn op andere gespreksvormen, zullen we bespreken in het volgen-

de deel van het artikel. Daar zal ook duidelijk het verband tussen luisterhouding en spreken aan bod komen. Tot slot verwijzen we nog naar de lijst met observatieopdrachten (resp. voor iter - itee - interview) opgenomen in de Leidse Werkgroep (1980 ; 134 - 135), ook afgedrukt in Leren Leven in Taal (1982 ; 223 - 224).

Luuk Van Waes, P.E. Jansonstraat 27, 1050 Brussel.

BIBLIOGRAFIE

Appel, Hubers, Meijer - 1976 : Sociolinguïstiek. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen.

Daems, Pepermans, Roger - 1982 : Leren Leven in Taal. Een moedertaaldi-dactiek. De Sikkels, Malle.

Daems & Pepermans - 1983 : Luisteren. In : Vonk, jrg. 13 nr. 3.

Griffioen - 1982 : Tegenspraak. Handelingsoriëntaties voor de leraar Nederlands in het voortgezet (basis)onderwijs. Wolter-Noordhoff, Groningen.

Hartveldt - 1982 : De gesproken samenleving. Over het analyseren van gesprekken. Coutinho, Muiderberg.

Houtkoop - Steenstra - 1983 : Beurtwisseling en beurtopbouw in forumdiscussies. In : Tijdschrift voor taalbeheersing 1983/2.

Korswagen - 1974 : Mondelinge communicatie in theorie en praktijk II. H.D. Tjeenk Willink bv., Groningen.

Lammers - 1982 : Luistervaardigheid. In : Moedertaalonderwijs in ontwikkeling. Een overzicht van onderzoek tot 1981 (p. 426 - 444). Coutinho, Muiderberg.

Leidse Werkgroep Moedertaaldidactiek - 1981 : Moedertaaldidactiek. Een handleiding voor het voortgezet onderwijs. Goutinho, Muiderberg.

Meddens - 1982 : Traangas, braakgas, zenuwgas. Het onderwijs in praten en luisteren. In : Moer, 1982/1.

Santbergen - z.d. : Neerslag van de bedrijfsopleiding van de NOS in Hilversum.

Van Lint - 1980 : Een praatje maken of de moeilijke kunst van de conversatie. In : Levende Talen nr. 365 (nov. 1980).